

ЦИВІЛІСТИКА

БОРОДІНА О. С.,
студентка II курсу магістратури
(Інститут права Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка)

ВАСИЛЬЄВА-ШАЛАМОВА Ж. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного процесу
(Інститут права Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.91/95

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.5.7>

**ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ
В ЗАРУБІЖНОМУ ПРАВІ: ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Невід'ємним конституційним правом людини і громадянина є право на судовий захист, закріплене в Конституції України. Відповідно до ст. 32 Декларації прав людини і громадянина кожному гарантується судовий захист його прав і свобод.

Однак реалізація суб'єктивного права на судовий захист має й інший, негативний аспект, який, як правило, залишається поза увагою дослідників. Йдеться про несумлінне використання процесуальних прав, в т.ч. права на судовий захист.

Проблема зловживання правом вже ставала предметом вивчення наукою цивільного права, проте в цивільному процесуальному та господарському процесуальному праві вона практично не вивчена. У наш час можна констатувати відсутність певної концепції з питань протидії зловживанню суб'єктивними цивільними процесуальними правами.

Сьогодні суд досить сильно обмежений у можливостях впливу на недобросовісну поведінку сторони, що дозволяє зацікавленій особі різними способами затягувати розгляд справи, перешкоджати прийняттю несприятливого для себе судового рішення і здійснювати інші протиправні дії у сфері цивільного судочинства.

Окремо зазначимо, що категорія «зловживання правом» продовжує залишатися під питанням. В основному дослідники вказують на внутрішню суперечливість вираження «зловживання правом», вважаючи, що правом зловжити неможливо вже за визначенням.

Соціальна небезпека зловживання процесуальними правами полягає в тому, що зовні дії особи протікають у рамках правового поля, а насправді цим завдається шкода інтересам правосуддя та інтересам інших учасників цивільного процесу. Такі дії (бездіяльність) тяжко довести, і особа, зловживаючи правами, може для прикриття своїх протиправних дій використовувати арсенал заходів захисту, що надаються особі, яка сумлінно здійснює свої суб'єктивні права.

У науці цивільного процесуального права досі не створено концепції протидії зловживанням процесуальними правами, що базується на встановленні ознак такої поведінки в діях учасників процесу. Відсутність такої концепції негативно позначається на ефективності цивільного судочинства, тягне різні негативні явища у вигляді невинуватого збільшення строків судового розгляду, ухвалення помилкових судових рішень і т.д.

Усе викладене зумовлює необхідність фундаментальної розробки зазначених питань. Автором статті здійснено спробу дослідження проблем протидії зловживанням процесуальними правами на основі всебічного вивчення цієї категорії і її основних проявів.

Ключові слова: зловживання правом, судочинство, цивілістика, судова помилка.

Borodina O. S. History of the development of legislation on responsibility for abuse of procedural rights in foreign law: historical-comparative

An inalienable constitutional right of a person and a citizen is the right to judicial protection enshrined in the Constitution of Ukraine. According to Art. 32 of the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen, everyone is guaranteed judicial protection of his rights and freedoms.

However, the exercise of the subjective right to judicial protection has another, negative aspect, which, as a rule, remains out of the attention of researchers. It is a question of dishonest use of procedural rights, including the right to judicial protection.

The problem of abuse of law has already become the subject of study of the science of civil law, but in civil procedural and commercial procedural law, it is practically not studied. Nowadays, it can be stated that there is no definite concept on combating the abuse of subjective civil procedural rights.

Today, the court is quite limited in its ability to influence the dishonest behavior of the party, which allows the person concerned in various ways to delay the case, prevent the adoption of an unfavorable court decision and carry out other illegal actions in civil proceedings.

Separately, the category of «abuse of rights» continues to be in question. In general, researchers point to the internal contradiction of the expression «abuse of rights», believing that it is impossible to abuse the law by definition.

The social danger of abuse of procedural rights is that outwardly the actions of a person take place within the legal field, and in fact this harms the interests of justice and the interests of other participants in civil proceedings. Such actions (inaction) are difficult to prove, and a person abusing his rights may use an arsenal of protection measures provided to a person who honestly exercises his subjective rights to cover up his illegal actions.

The science of civil procedural law has not yet created a concept of combating the abuse of procedural rights, which is based on the establishment of signs of such behavior in the actions of participants in the process. The absence of such a concept has a negative impact on the effectiveness of civil proceedings, entails various negative phenomena in the form of unjustified extensions of court proceedings, erroneous court decisions, etc.

All of the above necessitates the fundamental development of these issues. The author of the article made an attempt to study the problems of combating the abuse of procedural rights on the basis of a comprehensive study of this category and its main manifestations.

Key words: abuse of law, litigation, civil law, miscarriage of justice.

Вступ. Зловживання процесуальними правами як негативне явище цивільного судочинства не можна розглядати у відриві від історичних умов існування кожної держави, що є проявом загального зв'язку юридичних явищ із державними інститутами. Оскільки в радянському процесуальному праві практично були відсутні традиції протидії неналежній процесуальній поведінці, необхідно звернутися до закордонних правових систем, які мають певний позитивний досвід такої діяльності. Однак поліпшення процесуального регламенту повинно зумовлюватися також особливостями української правової дійсності, зокрема вітчизняними традиціями в протидії процесуальній несумлінності.

Постановка завдання. Метою статті є історія розвитку законодавства щодо відповідальності за зловживання процесуальними правами в зарубіжному праві.

Результати дослідження. Проблема недобросовісності учасників цивільного процесу була відома ще римському праву, яке передбачало заходи протидії такої поведінки та осіб, котрі безпідставно пред'являють або заперечують позови.

Як заходи проти недобросовісних позивачів римське право передбачало накладення на такого позивача штрафу, який він сам зобов'язував відповідача сплачувати в разі програшу справи останнім (Гай. 4.180–181); відповідач міг просити позивача принести присягу в тому, що він діє сумлінно; відповідач мав право порушити спеціальний процес про сутяжництво. Передбачалося принесення загальної присяги перед початком процесу та спеціальної, яка відбулася перед здійсненням окремої процесуальної дії. Відмова від принесення присяги позбавляла права вчинити процесуальну дію [10, с. 67].

Окремі випадки неналежної поведінки згадуються і стосовно апеляційного перегляду справи: «Відмовляють у проханні вислухати того, хто зтягає ведення справи заявами, що він подав прохання принцепсу і очікує священного рескрипту. Навіть якщо із цієї причини він звернувся з оскарженням, священними постановами забороняється приймати його апеляцію» (титул у.1 книга 49 Дигест Юстиніана).

Своєрідне ставлення до зтягування процесу, різні форми якого розглядаються як зловживання процесуальними правами, існувало в Древній Греції. Істориками відзначається, що любов до суперечок і позовів була одним зі видних недоліків афінського народу. У літературі наводяться дані про те, що «матеріальні вигоди, пов'язані з деякими видами процесів для обвинувачів, створили цілий клас донощиків, відомих під ім'ям сикофантів, які зловживали правом кожного громадянина за допомогою суду підтримувати державний і приватний добробут». Згодом виник навіть новий вид звинувачень – донос на сикофантів, які вимагали гроші злісними доносами.

Наступні пам'ятники права також містять норми, так чи інакше спрямовані на протидію різним зловживанням і правопорушенням, які трапляються в судовому процесі.

Так, Салічна Правда (Lex Salica), що представляє запис судових звичаїв салічних франків, встановлює відповідальність у вигляді штрафу в розмірі 15 солідів за неявку в судове засідання особи, яка викликана в суд (§ 1 розділу 1) і особи, що ініціювала процес (§ 2 розділу 1). Саксонський капітулярій 775–790 рр. забороняє «тяжбуючимся приводити лжесвідків за винагороду, як це було досі в звичаї» [11, с. 8].

Пам'ятник німецького права XIII століття «Саксонське зерцало» містило вже досить розгорнуту систему норм, спрямованих на протидію зловживанням у судах. Загальний принцип, що проголошується вищезазначеним правовим актом, зводився до того, що «де людина шукає право (правосуддя), (там) вона повинна брати участь і допомагати праву (правосуддю)» (§ 3 ст. 60) [2].

У статті 62 Ордонансу Короля Людовика XII «Про суд і охорону порядку в королівстві» міститься характерна норма, що вимагає обачності від осіб, що розпочинають процес: «Прокурор наш не має права ні пред'являти позов, ні починати справу в цивільному порядку, не порадившись із нашим адвокатом у тих місцевостях, де такий є, під страхом присудження його особисто до платежу судових витрат, збитків та відсотків на користь зацікавленої сторони і до штрафу, призначеного на розсуд (суду) в нашу користь в тому

випадку, якщо виявиться, що він порушив зазначену справу всупереч справжньому ордонансу нашому, брехні і в цілях утиску кого-небудь» [3].

Згідно з Австрійським статутом цивільного судочинства за подачу приватної або ревізійної скарги з метою уповільнення процесу було передбачено накладення штрафу до 300 гульденів, а в разі неспроможності винного сплатити відбувалася заміна на арешт до 10 днів (§ 512–528) [8, с. 673].

Середньовічне законодавство диференціює правила поведінки в суді залежно від статусу особи, яка бере участь у справі. «І той, який говорить за інших (в суді), називається адвокатом», – встановлює § 174 глави 5 «Кутюми Бовезі» і наказує йому принести присягу, в якій би він зобов'язувався вести тільки «добрі і правові відносини», а в разі виявлення «нечесності справи», відразу б його «кинув» (§ 175 глави 5).

У середньовічних пам'ятках права також висувалися вимоги до використовуваних учасниками процесу методам ведення справи: «Особи (сторони), котрі беруть участь у справі, піддаються штрафу за застосовувані ними виверти, відтягнення і затягування справи» (ст. 7 Ордонансу Короля Франциска I «Про здійсненні правосуддя»). Французький статут цивільного судочинства в цілому не передбачав жодних заходів щодо недобросовісних сторін, проте встановлював штраф за окремі випадки зловживань у вигляді заяви безпідставного відведення суддів.

Відповідний період розвитку права також характеризується зверненням законодавця до релігійних засобів впливу на поведінку учасників правовідносин. Так, відповідно до положень «Чотирьох празьких статей» 1420 року: «також і інші пороки і гріхи, як зарозумілість, ... розбрати і сутяжництво ..., які кожен вірний християнин повинен ненавидіти як самого диявола, який породив ці гріхи, таврувати і викорінювати їх, але лише так, як належить йому згідно з його званням».

Параграф 138 Цивільного процесуального укладення Німеччини від 30 січня 1877 встановлює, що «за фактичними обставинами сторони повинні давати повні і правдиві пояснення». У теоретичних дослідженнях положення про «обов'язки сторін говорити правду» зводиться в ранг принципів цивільного процесу. Із метою запобігання недобросовісних дій, що перешкоджають судочинству, процесуальне право Німеччини передбачає інститут «відхилення дій, скоєних з запізненням» (§ 296), що відноситься до засобів здійснення вимог і засобів захисту. Якщо пред'явлення позову «не було викликано поведінкою відповідача», то процесуальні витрати покладалася на позивача (§ 93).

Пруське Земське Уложення 1794 року (надалі Уложення 1794 року) стало першим законодавчим актом, який встановив заборону шикани як однієї з форм зловживання правом, а також спробував дати їй визначення і тим самим зробив величезний вплив на подальший розвиток категорії зловживання правом у правовій науці. Джерелами Уложення 1794 року служило римське право (Звід Юстиніана), «Саксонське зеркало», Магдебурзьке право і вчення представників школи природного права (Вольфа і Гроція) [12, с. 35].

Уложення 1794 року не лише першим із європейських кодифікацій легалізувало заборону на зловживання правами, але одночасно розвинуло сприйняті ще з римського права обмеження інституту власності, встановлені в інтересах сусідства. Так, у параграфі 28 даного Уложення спеціально зумовлювалися питання зловживання власністю, під яким розумілося «таке користування власністю, яке, за своєю суттю, може мати виключно лише те призначення, щоб заподіяти кому-небудь неприємність». У параграфі 37 Титулу 6 Уложення 1794 року як зловживання правом розглядалася ситуація, коли особа «з багатьох способів правореалізації ... умисно, з наміром заподіяти шкоду ближньому, вибрала для останнього шкідливий спосіб». При цьому в параграфах 72 і 107 Уложення 1794 року була встановлена відповідальність за зловживання правом у вигляді позбавлення привілеїв, використаних на шкоду державі або громадянам, і відшкодування заподіяних збитків [12, с. 36].

На думку німецького професора Г. Баумгертеля, ефективним засобом боротьби із процесуальною недобросовісністю могла б виступити реалізація в цивільному процесі

принципу взаємної довіри (*treu und Glauben*). Як порушення цього принципу розглядається чотири групи випадків:

- 1) заборона на створення обманних процесуальних положень;
- 2) заборона на суперечливу процесуальну поведінку;
- 3) зловживання процесуальними повноваженнями;
- 4) позбавлення процесуальних прав.

Англійський закон виділяє зловживання «змагальністю», які допускають сторони процесу, а також судові зловживання, що зустрічаються з боку суддів, які розглядають справу. Правила цивільного процесу 1998 року встановлюють, що суд відкидає «крючкотворні, грубі або явно безпідставні претензії сторони». Як зловживання пропонується розглядати зловживання правом на забезпечувальні заходи; пред'явлення позову за вже розглянутою судом справою; подача необґрунтованого позову; подача безнадійної апеляції з метою виграти час. До засобів протидії процесуальним зловживанням віднесені заходи, зокрема: залишення без розгляду недобросовісних претензій; фінансові санкції; стягнення компенсації на користь особи, до якої був недобросовісно пред'явлений позов; відмова в розгляді справи при спробах позивача «обійти» угоду про підсудність та ін. [7].

Інститут зловживання процесуальними правами в США виражається в ідеї про те, що «право не повинно піддаватися збитку в результаті грубого відхилення від загально визначених процесуальних стандартів». Розглянутий інститут виражений у праві на рівні окремих судових прецедентних випадків. Аналіз таких випадків показує, що більшість із них представляють явища, які розцінюються українським процесуальним правом як «звичайні» правопорушення, наприклад, неприпустимість розгляду справи суддею, зацікавленим у результаті процесу; неприпустимість доказів, отриманих із порушенням вимог закону та ін. [5].

Невиправдана затримка у врученні повістки або претензії відповідачу, що перевищує 120 днів, призводила для сторони, на яку було покладено вручення, припинення позову. Американське законодавство пред'являє серйозні вимоги до процедури обміну змагальними паперами, намагаючись запобігти можливим на цьому етапі справи зловживанням. Так, відповідно до п. «Б» Правил 8 «коли адвокат припускає відкинути частину викладених доказів, він повинен сумлінно відокремити те, що вважає істинним та істотним від того, що він не відкидає».

Законодавство обережно ставиться до різних «обтяжень» процесу, зокрема, шляхом зміни суб'єктного складу або зміни вимог, передбачаючи із цього приводу спеціальні заходи. Під час вступу у процес нового учасника «суд повинен враховувати, щоб такий вступ в процес не призвів до невинного затягування справи або збитку в дозволі прав первинних сторін» (п. «Б» пр.24). Суд наділявся правом приймати накази, «спрямовані на попередження затягування справи або заподіяння шкоди» (п. «Б» пр. 20).

Основний засіб боротьби зі зловживанням процесуальними правами в США – відмова в задоволенні претензій, або апеляційне скасування рішення суду першої інстанції. Сторона в судовому процесі може посилатися на зловживання процесуальними правами, допущеними протилежною стороною, що вже само по собі використовується як засіб процесуальної боротьби. Особа, яка потерпіла від зловживань, може вимагати стягнення збитків із недобросовісної особи. Щодо суддів і адвокатів, які допускають зловживання правом, то для них передбачені дисциплінарні санкції. Увага приділяється також заходам, спрямованим на запобігання зловживанням, які зводяться до того, що суд повинен проявити розумну обачність в оцінці позиції заявника [4].

Цивільне процесуальне законодавство Японії встановлює принцип доброго сумління як загальний принцип процесу і забороняє зловживання процесуальними правами. Також наведені спеціальні випадки, які могли б свідчити про процесуальну несумлінність. Це, наприклад, неврахування судом запізнених заяв сторін; нікчемність права, що виникло в результаті процесуальної помилки; право суду прийняти рішення проти сторони, яка навмисно знищила письмовий доказ; міри відповідальності за безпідставне оскарження автентичності поданих документів і деякі інші випадки. У доктрині наголошується, що вимога

сумлінності може привести до обмеження процесуальної свободи сторін. Зловживання процесуальними правами розкривається через терміни «суперечлива поведінка» (радикальна зміна процесуальної позиції по ходу процесу) і «неправомірне отримання процесуальних переваг» (штучна зміна підсудності) [6].

У цивільному процесі Австралії також відсутнє загальне визначення зловживання процесуальними правами. Відповідне явище розглядається там як загальне посягання на процес. Доктринальне розуміння досліджуваного явища звучить як «використання процесу для інших цілей, ніж ті, для яких він призначений, і відхилення від його загально визначених принципів і стандартів» [1].

Нами вже висловлювалася думка про те, що зловживання процесуальними правами як явище, що відноситься до реалізації суб'єктивних процесуальних прав, делегованих учасникам процесу законом, залежить від стану чинного цивільно-процесуального законодавства конкретної держави. Однак можна виділити і загальні тенденції, властиві процесуальному праву більшості зарубіжних держав. До числа таких тенденцій, які як полегшують можливі зловживання учасників процесу, так і ускладнюють зловживання процесуальними правами, можна віднести:

1) зв'язаність суду інститутом визнання фактів, що стверджуються протилежною стороною спору, не дивлячись на те, що більшість закордонних процесуалістів не відкидають існування випадків помилкового визнання;

2) невиправданий формалізм і недоступність правил судочинства для осіб, що не володіють юридичними знаннями;

3) фактор монополії адвокатури в іноземному цивільному процесі;

4) наявність інституту присяги, принесеної особою на підтвердження достовірності викладених в суді фактів і заявлених вимог, здатне протистояти можливим зловживанням у судочинстві;

5) серйозною перешкодою на шляху процесуальних зловживань виступає відомий англійському праву інститут «estoppel», що означає правило доказування, відповідно до якого сторона не може заперечувати певні факти, які попередньо нею ж затверджувалися;

6) обмеження часу вчинення окремих процесуальних дій, а також обмеження можливості посилань на недотримання стороною тих чи інших формальностей;

7) можливість стягнення збитків за процесуальну несумлінність;

8) у багатьох зарубіжних країнах оскарження судового акта обмежується певною сумою позовних вимог і допускається тільки на підставі спеціального дозволу;

9) обмін змагальними паперами. Наприклад, в американському цивільному процесі сторонам заборонено оперувати фактами, що не були викладені в позовній заяві або в поясненнях на позов.

Висновки. У зв'язку з вищевикладеним можемо зробити висновок, що зловживання процесуальними правами як негативне явище, що відноситься до сфери цивільного судочинства, перш за все, має певну соціальну зумовленість. Нерозривний зв'язок юридичних і соціальних явищ не потребує спеціального обґрунтування. Право, будучи відображенням найактуальніших явищ суспільного життя, функціонує у складній системі соціальних зв'язків.

Для запобігання зловживанням процесуальними правами в різні історичні епохи передбачалися як тотожні сучасним, так і специфічні способи юридичного впливу на недобросовісних осіб, зумовлені менталітетом осіб і наявною ідеологією. Дореволюційне законодавство робило основний акцент на релігійно-моральних засобах забезпечення сумлінності сторін, хоча й оперувало майновими заходами впливу (штрафи, відшкодування збитків).

Інтенсивність заходів процесуальної репресії за недобросовісність у суді була однаковою на різних етапах історичного розвитку. У ряді випадків відповідальність за зловживання правами в суді була вельми суворою. Наприклад, повторне звернення до суду з тотожною раніше вимогою тягло тілесні покарання і майнові стягнення на користь відповідача.

Проте більшість сучасних дослідників приходять до висновку, що еволюція процесуального законодавства показує неефективність прямих заборон для боротьби із процесуальною недобросовісністю.

Список використаних джерел:

1. Beaumont B. Report on Abuse of Procedural Rights for Australia. Abuse of Procedural Rights: Comparative Standarts of Procedural Fairness: ed. Taruffo M, 1999.
2. Dobozy M. Introduction. The Saxon Mirror: A Sachsenspiegel of the Fourteenth Century. Transl. by M. Dobozy: Philadelphia, 1999. P. 7.
3. Dollmann B. Die Stellung des Koenigstums in den Rechtsbuechern Coutumes de Beauvaisis und Sachsenspiegel. Wuerzburg, 2002.
4. Hazard G. Abuse of Procedural Rights: Regional Report for United States. Abuse of Procedural Rights: Comparative Standarts of Procedural Fairness: ed. Taruffo, 1999. P. 156–159.
5. Lowe Jr. E. N. The California Evidence Code: Presumptions: California Law Review, 1965. Vol. 53. P. 1439–1493.
6. Taniguchi J. Abuse of Procedural Rights: a Japanese Perspective. Abuse of Procedural Rights: Comparative Standarts of Procedural Fairness: ed. Taruffo, 1999. 455 p.
7. Andrews N. Abuse of Process in English Civil Litigation. Fentiman R. Abuse of Procedural Rights: the Position of English Law. Abuse of Procedural Rights: Comparative Standarts of Procedural Fairness: ed. Taruffo, 1999. 289 p.
8. Васьковський Е.В. Курс гражданского процесса. Москва : Изд. Башмаковы, 1915. Т. 1. С. 673.
9. Латышев В.В. Очерк греческих древностей: В 2-х ч. / Под науч. ред. Е.В. Никитюк ; вступ. ст. и общ. ред. Э.Д. Фролова. Санкт-Петербург : Алетейя, 1997. 375 с.
10. Римское частное право : учебник / под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского, Москва, 2002. 314 с.
11. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / под ред. В.И. Корецкого, Москва, 1961. 528 с.
12. Рогач О.Я. Становлення та розвиток категорії зловживанням правом у законодавстві Німеччини (XVIII–XIX ст.). *Часопис Київського університету права*. 2011/3. URL : http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_3/35.pdf.

